

*Jenei György*

# **Weberiánus lenne-e Max Weber a XXI. században?**

## **Would Max Weber be a Weberian in the XXI. Century?**



### *Összefoglalás*

Először a tanulmány Weber családi hátterének szerepét emeli ki a fiatal Weber tudományos pályájában. Utána Weber sokoldalú és meghatározó hatástörténetének két kiemelkedő témájával foglalkozik részletesen: az egyik a kapitalizmus keletkezése és perspektívája, a másik Weber bürokrácia elméletének hatása a modern közpolitikában és a szervezet elméletben. A tanulmány érzékelteti, hogy leegyszerűsítő az a weberianus felfogás, hogy Weber elmélete a kapitalizmusról diametrálisan ellentétes Marx elméletével. Ez csak részlegesen, a kapitalizmus keletkezésére igaz. Weber felismerte a kapitalizmus lényegének kettősségét és az ebből fakadó problematikát is. Csak a szükségszerű bukást utasította el. A tanulmány részletezi Weber bürokrácia elméletének változatos hatását. Foglalkozik a leegyszerűsítésekkel, a félreértésekkel, a vitákat ösztönző hatásokkal és a kritikai mozzanatokkal is.

**Journal of Economic Literature (JEL) kódok:** B00, H00, Z13

**Kulcsszavak:** a kapitalizmus szelleme, gátlástalan profit hajsza, célracionalitás és bürokrácia, a kapitalizmus aggodalmas perspektíva szemlélete

### *Summary*

First, the study highlights the role of Weber's family background in his young academic career. It then details two prominent themes in Weber's multifaceted and decisive history of influence: one is the emergence and perspective of capitalism, and the other is the impact

---

PROF. DR. JENEI GYÖRGY, az MTA Doktora, Professzor Emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem ([gyorgy.jenei@uni-corvinus.hu](mailto:gyorgy.jenei@uni-corvinus.hu)).

of Weber's theory of bureaucracy on modern public policy and organizational theory. The study demonstrates that the Weberian understanding, which states that Weber's theory of capitalism is diametrically opposed to Marx's theory, is simplistic. This was only partially true at the emergence and initial period of capitalism. Weber also recognized the duality of the essence of capitalism, and the resulting problematic perspective. He only rejected the necessary downfall. The study details the varied impact of Weber's theory of bureaucracy. The study also focuses on simplifications, misunderstandings, effects that promote debates, and critical aspects.

**Journal of Economic Literature (JEL) codes:** B00, H00, Z13

**Keywords:** spirit of capitalism, pursuit of unscrupulous profit, goal rationality and bureaucracy, anxious approach on the perspective of capitalism

---

## BEVEZETÉS

Nem tudunk biztos választ adni a címben feltett kérdésre. Tanulmányunkban csak arra törekszünk, hogy a biztos válaszadás lehetőségét keressük. Félő, hogy a tanulmány végén sem biztos, hogy egyértelmű választ tudunk adni.

Max Weber életműve a XX. században – de még napjainkban is – kiemelkedő hatást gyakorolt és gyakorol a társadalomtudományok különböző ágaiban, így a szociológiában, a filozófiában, a közgazdaságtudományban, a történettudományban és a közigazgatástudományokban is. Ez a hatástörténet nem mindig alapul az autentikus Weberi életművön. Ennek egyik oka, hogy Max Weber műveit ugyan németül írta, de a Weber tanok követői és bírálói az angol fordítások ismeretében vitatkoznak. A hatástörténet kreatív félreértelmezéseket is tartalmaz. Ez a hatástörténet napjainkban is tovább íródik.

A másik ok, hogy Max Weber életműve sem tartalmaz mindig egyértelmű válaszokat az általa felvetett és elemzett problémákra. A harmadik ok, hogy életműve terjedelmes és szer-teágazó utóéletében a hatások egymásra rakódtak és ennek eredményeként Weber követőnek vallották magukat olyan kutatók is, akik az eredeti Weber műveket nem is olvasták, hanem csak a Weber interpretációkat ismerték.

## MAX WEBER CSALÁDI HÁTTERE ÉS ANNAK HATÁSA AZ ÉLETMŰ SAJÁTOS TERMÉSZETÉRE

Emil Maximilian Weber Erfurtban született 1864 április 21-én egy hétgyermekes család legidősebb gyermekeként. Olyan nagypolgári családban, amely a 19. század egyik leggazdagabb német-angol eredetű családjaként a német kereskedői elitbe tartozott. Apai nagyapja okos és megbízható vállalkozó volt a textiliparban, aki jelentős nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. Anyai (anyja leánykori neve Fallenstein) nagyapja pedig az egyik legsikeresebb német-angol kereskedő családból származott, amely Majna-Frankfurtban tevékenykedett.

Anyai ágon a Frankfurti Souchay klán súlyponti vállalkozásai Londonban és Manchesterben voltak és a család a 19. század közepén az egyik leggazdagabb család volt Németországban. Apai ágon a Bielefeldi Weber klán nemzetközi súlyát Hamburgi kereskedelmi és hajózási vállalkozásai jelentették. Említésre méltó, hogy édesanyja oldalán a Fallenstein klán rokonságban volt a Bunge családdal, akik Antwerpenben és Dél-Amerikában vállalkoztak. (Lásd erről részletesen: Roth, 2002:64-68).

1879 karácsonyán egyik rokona egy Goethe kalendáriummal ajándékozta meg Max Weibert, amely nagyon sok rokon életrajzi adatait tartalmazta. Weber hozzá jutott egy G.F. Fallenstein életrajzhoz is, amelyet Georg Gottfried Gervinus írt. Ebből a 15 éves Weber nagy családfát készített, így a családi háttérrel 15 éves korában már megismerte (Roth, 2002:65). Családi eredete és a család aktuális kapcsolatai alapján a fiatal Weber tájékozott volt a Dél-Amerikai búza exportban, éppúgy, mint az Észak-Amerikai vasútépítés kapitalizmusában és az ehhez kapcsolódó vámügyekben. Ez teszi érthetővé kezdeti tanulmányait kereskedelmi jogból és disszertációjának, valamint első műveinek témaválasztását is.

Szemléletének alapjai is a családi háttérből magyarázhatók, hiszen családi háttérrel kozmopolita volt, de a család sok tagja befolyásos politikai szereplője volt a wilhelminus Németországnak. Roth ezért „kozopolita nacionalistának” nevezi Webert (Roth, 2002:64). Német liberálisokként szerepeltek a politikai életben, azonban ez a liberalizmus nem érthető meg Friedrich List nemzeti liberalizmusa nélkül. Szemben álltak ugyanis Adam Smith liberalizmusával és Friedrich List nézeteit osztották, aki, mint ezt Heller Farkas írta: „Heves támadást intézett a múlt század negyvenes éveiben List Frigyes (1789—1846) a nemzeti szempont elhanyagolása miatt a klasszikus felfogás ellen. Mint a német egység lelkes előharcosa, List élesen kikelt az ellen, hogy a közgazdaságtan teljesen mellőzte az emberiségnek nemzeti tagozódását és a nemzetnek, mint magasabb egységnek törekvéseit” (Heller, 1945:24). A klasszikus iskola lényege Adam Smith híres tételével jellemezhető. Eszerint: „...miután a kiváltságok és megszorítások egész rendszere kiküszöbölődött, a természetes szabadság világos és egyszerű rendszere magától helyre áll. Minden ember, amennyiben nem érti meg az igazságosság törvényét, egészen szabadon követheti a saját érdekét, azon a módon, mely neki megfelel és végezheti munkáját, gyűjthet tőkét, versenyre kelve más emberrel, vagy embereknek osztályával” (Idézi: Balla, é. n.:24). Adam Smith az állami *be-nem-avatkozást* a „láthatatlan kéz” tételezésével indokolja: „Mindenki azt hiszi, hogy csak saját érdekeit követi, ténylegesen azonban így közvetetten a legjobban támogatja a népgazdaság egészének jólétét is. Ebben az egyes embert egy láthatatlan kéz vezeti, hogy kövessen egy olyan célt, amit semmi esetre sem tűzött ki” (Idézi: Kunzmann et al. Atlasz Filozófia, 1999:127).

Ezzel szemben alkotja meg Friedrich List a liberalizmus német változatát. Balla Antal szerint „a nemzeti öntudat ébredése után ő az első, aki a tisztán nemzeti szempontokat és célokat összeegyeztette a gazdasági liberalizmus új termelési rendjével” (Balla, é.n.:30). Az állami *be-nem-avatkozás* elvével szemben szükségesnek tartotta a védővám rendszert, mert szerinte Smith liberalizmusa a gazdaságilag erősebbnek kedvez és nem ad esélyt a gyengébbnek a felzárkózásra. A kormány beavatkozását azonban nem tartotta a fejlődés örök feltételének, és a védővámrendszert a szabadversenynek kell átvenni, mielőtt az elmaradott ország utoléri az élenjáró országokat. (Berzeviczy Gergely és Széchenyi István Adam Smith tanait követte,

amíg Kossuth Lajos a védővamos irányzatot követte és Friedrich Listet személyesen ismerte).

Weber esetében nem merném címkézni az életművet. Életművét nevezték liberális imperializmusnak, szociális imperializmusnak, Roth – kettősséget tartalmazó – elnevezése a „kzomopolita nacionalizmus” melletti érv, hogy Weber egész életében – a gyakorlati politikában is – Németország békés integrációját tartotta szükségesnek a világ gazdaságban.

#### AZ ÉLETMŰ HATÁSTÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA

A weberi elmélet hatástörténetének sajátossága az egyenetlenség. Munkásságának jelentős részei nem gyakoroltak jelentős hatást, sőt sokáig ismeretlenek maradtak. Például „A Börze” című tanulmányának két részét 1924-ben (négy évvel a halála után) tette közzé özvegye, Marianne Weber a „Gesammelten Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik” című műben. Weber ezt 1894-ben és 1896-ban írta. Ebből két szemelvényt 1905-ben publikáltak először egy 514 oldalas kézikönyvben (Volkswirtschaftlicher Lesebuch für Kaufleute) az akkor Heidelbergben élő Weber tudtával és beleegyezésével, ami egészen 2002-ig nem volt ismeretes, amíg ezt Borchardt nem tette ismertté (Borchardt, 2002:139).

A weberi életmű hatástörténetének további sajátossága, hogy a különböző értelmezések egyrészt vitákat és ellentéteket tartalmaznak, másrészt úgy épülnek egymásra, hogy közben az eredeti weberi életmű tartalmát elhomályosítják, sőt – akaratlanul – torzítják is. A XX. századi hatástörténetben a század végére a weberi életműről kialakult kép sokszor eltér az autentikus weberi életműtől. Ez azt jelenti, hogy azok a kutatók, akik weberiánusnak deklarálják magukat vagy annak minősítik őket, egyáltalán nem biztos, hogy az autentikus weberi életművel egyező álláspontokat foglalnak el. Találón írja Erdélyi Ágnes a szociológiai hatástörténetet áttekintve, hogy a kutatók többet olvastak Weberről, mint Webertől (Erdélyi, 1993).

Marosán Bence – Max Weber halálának 90. évfordulója alkalmából 2010-ben az ELTE Filozófiai Történeti Intézetében rendezett konferenciájáról készített – összefoglalója (Marosán, 2010:4-7) tartalmazza a hatástörténet és az autentikus életmű eltéréseinek különböző mozzanatait. Tanulmányunkban a hatástörténet két mozzanatát tesszük elemzés tárgyává. Az egyik a kapitalizmus keletkezésének és lényegi természetének elmélete, a másik a bürokratikus szervezet, a bürokrácia helye és szerepe a modern társadalmakban. Az egyes mozzanatok nem elszigeteltek, hanem komplex módon különböző kombinációkban érvényesülnek a hatástörténetben.

#### HATÁSTÖRTÉNET I.

##### A KAPITALIZMUS KELETKEZÉSE ÉS PERSPEKTÍVÁJA

A hatástörténet egyik csomópontja a kapitalizmus keletkezésének weberi elmélete. Széleskörű egyetértés alakult ki a társadalomtudományokban, hogy Weber olyan nagyhatású elméletet alkotott, amely Marx eredeti tőkefelhalmozás alapvető szerepét hangsúlyozó elméletének nagyhatású alternatívája. Weber ezt az elméletet – sokak által alapvető művének tartott – „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című művében fejtette ki. Köztudott, hogy Marx a kapitalizmust kibékíthetetlen ellentmondásokkal terhelt, bukásra ítélt társadalmi formációnak tekintette.

Sok kutató értékelése egyszerű. Eszerint a weberi elmélet diametriális ellentéte Marx elméletének. A „Protestáns etika...” idézeteinek elemzése azonban nem erősíti meg ezt a „weberiánus” magyarázatot.

Kétségtelen, hogy Weber az eredeti tőkefelhalmozás marxi elméletét a kapitalizmus keletkezéséről téves magyarázatnak tartotta – mint írta: „A „szerzési ösztönnel” a „nyeremény vágynak” a lehetőleg magas pénznyereség szándékának önmagában véve semmi köze a kapitalizmushoz. E törekvések előfordultak és előfordulnak pincéreknél, orvosoknál, kocsisoknál, művészeknél, kokottoknál, megvesztegethető hivatalnokoknál, katonáknál, rablóknál, kereszteslovagoknál, szenvedélyes kártyajátékosoknál, koldusoknál, mondhatni „all sorts and conditions of men” („minden rendű és rangú embernél”). A világ valamennyi országában, minden korszakában az ilyen törekvések objektív lehetősége valahogyan adva volt és van. E naiv fogalomtársítás a művelődéstörténet gyerek szobájába való, s végezzünk vele egyszer s mindenkorra. A korlátlan szervezési ösztön a legkevésbé sem azonos a kapitalizmussal, még kevésbé annak „szellemével” (Weber, 1995:11-12). Vagyis Weber a kapitalizmust egy sajátos szellemből eredezteti, amelyet a következőképpen jellemez: „A modern kapitalista szellemnek, s nemcsak a szellemnek, hanem az egész modern kultúrának egyik döntő alkotórésze: a hivatás gondolatán alapuló racionális életérzés a keresztény askézis szelleméből született.” (Weber, 1995:223).

Max Weber elmélete eddig a pontig valóban alternatívája Marx tőke akkumulációs elméletének. Ez azonban csak részlegesen igaz, mert ezután Weber elmélete nem áll diametriálisan szemben Marx elméletével. Weber szerint a kapitalizmus kezdetén a keresztény askézist kiszabadították a kolostori cellákból a protestáns vallásfelekezetek – különösen erőteljesen a puritánok – és evilági, hivatásszerűen végzett, vallási érzülettől vezérelt, haszonszerzésre irányuló munkatevékenységként jelenítették meg.

Tanulmányomban – elsősorban – a magyar nyelvű fordításokat vettem alapul. Ennek során össze is hasonlítottam a három magyar nyelvű fordítást. Az első „csonka” kiadás 1923-ban jelent meg Budapesten a Franklin-Társulat gondozásában, ami lényegében megegyezik a későbbi fordításokkal. A lényeges eltérés az, hogy jegyzeteket – a Trianoni béke okozta gazdasági nehézségekre hivatkozva – nem tartalmaz, pedig Weber itt fejt ki az állítások bizonyításait (Weber, 1923).

A másik két fordítás a Weber kapitalizmus felfogásához nélkülözhetetlen fontosságú jegyzeteket is tartalmazza. A második fordítás a Gondolat Kiadó gondozásában jelent meg a „Társadalomtudomány Könyvtár” sorozatban (Weber, 1982). Tanulmányom a harmadik, 1995-ben megjelent fordításban szereplő szövegeket idézi.

Az angol nyelvű fordítás nemzetközi dominanciája félreértéseket is eredményezett az eredeti német szöveghez képest. Ennek közismert példája, hogy a Weber eredeti szövegváltozatában szereplő „das stahlharte Gehäuse” kifejezésnél az angol fordítás nyomán az „iron cage” kifejezés terjedt el. Az „iron cage” magyar fordításban „vasketrecet” jelent, amíg az eredeti weberi formula magyar fordítása: „acélkemény épület”. Ez lényeges különbséget jelent, hiszen a vas rozsdásodik, az acél pedig nem. A magyar fordítások érdeme, hogy mindegyik fordításban az „acél” kifejezés szerepel. Az 1923-as fordításban „acélkemény burok” az 1995-ös fordításban „acélkemény épület” összetételben.

Ez az eltérés Weber elméletében különösen akkor válik jelentőssé, amikor a kapitalizmus perspektivikus alternatíváit vázolja fel. Weber érzékelteti a kapitalista szellem eredendő kettősségét is, amelynek az életmű hatástörténetében kevesebb figyelmet szentelnek. Weber a polgári hivatásetikáról megállapítja, hogy „a protestáns etika.....pszichológiai ösztönzővé alakította a munka végzését, mint hivatás; tehát mint a kegyelmi állapotról való bizonyosság legkiválóbb sőt, gyakran egyedüli eszközét. Másrésztől legalizálta a sajátos munkakedv kizsákmányolását, mivel „hivatásként” értelmezte a vállalkozó pénzszerzését is” (Weber, 1995:221). Eszerint Weber álláspontja nem végletesen ellentétes Marx felfogásával a kapitalizmus lényegéről. Weber is érzékeli a „kizsákmányolás legalizálásának” tünetét Marxhoz hasonlóan. Weber saját, a kapitalizmus keletkezéséről alkotott elmélete alapján a kapitalizmus fejlődési dinamikáját is felvázolja, amikor a vallásos érzület meghatározó szerepének változási tendenciájára mutat rá.

Weber érzékeli az anyagi gazdagodás és a vallási érzület gyengülésének összefüggését is. Egyetértőleg idézi John Wesley metodista prédikátor írásának következő részletét: „Attól félek, hogy amilyen mértékben gyarapszik a gazdaság, úgy csökken a valláshoz való ragaszkodás... Hiszen a vallás szükségszerűen teremt iparkodást (industry) is és takarékos-ságot (fondality) is, márpedig ezekből nem támadhat más, mint gazdaság...A metodisták mindenütt szorgalmasak és takarékosak; következésképpen javaik gyarapodnak. Ezáltal egyre kevélyebbek, szenvedélyesebbek, növekednek érzelmi és világi vágyaik, és növekszik dölyfük. Így aztán megmarad ugyan „a vallás formája, szelleme viszont lassan elenyész” (Weber, 1995:217-218). Ezt az összefüggést már Platón is felismerte az alkotmányok körforgásának leírásában, amelyben hanyatló államformának nevezi azt a formát, amikor a hatalom egybeesik a tulajdonnal. Ezt írta: „Egyre jobban belemerülnek az anyagiasságba, s minél többre tartják ezt, annál kevésbé becsülik az erényt. Vagy talán nem olyan a különbség a gazdagság és az erény közt, hogy – ha a mérleg két serpenyőjére tesszük őket- annak játékában mindig ellenkező irányt vesznek?” (Idézi: Kunzmann et al. Atlasz Filozófia, 1999:45).

Ezen a nyomvonalon haladva Weber megállapítja, hogy a XIX-XX. század fordulójára „A fogalmak utilitarista szellemű megváltozása...e fogalmak vallásos gyökereinek észrevétlen elsorvadásával járt...” (Weber, 1995:220). Weber azonban nemcsak arra az ellentmondásra mutatott rá, amely a szorgalmas, „kettős értelemben szabad” többséget alkotó munkások és a kizsákmányolásra törekvő vállalkozói kisebbség érdekei között húzódik; nemcsak a vallási gyökerek fokozatosan elgyengülését vette észre.

Szigorúan értékmentes szemléletében saját korának kapitalizmusát is jellemzi, mikor ezt írja:” A puritánok a hivatás emberei akartak lenni – nekünk azonban kell lennünk... Baxter (puritán prédikátor a késő középkorból – Jenei) nézete szerint „mint egy kopott kabát, amit bármikor levetethetnénk”, olyan a világi javak gondja a szent emberek vállán. Ezt a kabátot a sors acélkemény épületté tette. Míután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott a világban, e világi javak olyan növekvő, s végül is annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban” (Weber, 1995:224). Weber ugyanakkor nem osztja Marx álláspontját a kapitalizmus szükségszerű – proletárforradalom okozta – bukásáról.

Weber – már saját korának kapitalizmusában – olyan acélkemény épületet érzel, amelyben a világi javak elháríthatatlan uralomra tettek szert minden esetben attól függetlenül, hogy az ember a gazdaságban tevékenykedik-e vagy sem. És mi Weber véleménye? Mi történt az evilági erkölcsiséget formáló keresztény aszkézissel? Szintén értékmentes válasza a következő: „Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – elillant ebből az épületből. A győzedelmes kapitalizmusnak, mióta a gépi alapokon nyugszik, nincs többé szüksége rá, mint támaszra” (Weber, 1995:224).

Weber azonban még ennél is továbbmegy, és a kapitalizmus jövőjéről olyan képet vizionál, amely időszerűnek tűnik napjainkban is. Mi is a jövője – Weber szerint – az acélkemény épületnek? Weber erre a kérdésre szkeptikus, pesszimista, aggodalommal teli választ ad. Eszerint: „Még senki sem tudja, ki fog lakni ebben az épületben a jövőben, hogy e roppant fejlődés végül is egészen új próféciaíkhöz vezet-e majd, vagy régi gondolatok és eszmények nagy újjászületéséhez, vagy pedig – ha egyikhez sem ezek közül – gépiesített kövületté válik, amit egyfajta görcsösen magát fontosnak tartani – akarás díszít majd. Akkor mindenestre e kultúr fejlődés „utolsó emberei” számára igazak lehetnek e szavak: „Lélekben szakemberek, s az élvezetek szívtelenjei: ez a semmi képzeli úgy, hogy felér az emberiség eddig soha el nem ért csúcshozaira” (Weber, 1995:225).

Max Weber kapitalizmus szemléletében nem is a kapitalizmus keletkezéséről Marx eredeti tőkefelhalmozás elméletének alternatíváját kimunkáló része a legtanulságosabb. Kétségtelen, hogy a társadalomtudományokban a protestáns aszkézis alapján hivatásszerűen végzett munkának a kapitalizmus keletkezésében meghatározó szerepe fejtette ki a legnagyobb hatást. Azonban a weberi szemléletben legalább ennyire fontos és tanulságos a kapitalista gazdasági-társadalmi formáció ellentmondásos természetéről, a keresztény aszkézis elillanó szerepéről kialakított véleménye. Továbbá egyenrangúan fontos rész a saját korának kapitalizmusáról alkotott képe, és talán a legfontosabb rész, hogy hogyan vélekedik Weber a kapitalizmus perspektivikus lehetőségeiről, amelyek jelenleg is nyitottak előttünk különböző alternatíváként és még nem dőlt el, hogy melyik alternatíva fogja átalakítani az acélkemény épületet és még az sem kizárt, hogy a kapitalista rendszer gépiesített kövületté válik az egyes emberi közösségekre elháríthatatlan kényszert gyakorolva.

A Weber követők tehát a sok mozzanatot tartalmazó weberi kapitalizmus szemléletből a kapitalizmus keletkezéséről alkotott elméletet tették központi helyre. Ez kétségtelenül lényeges mozzanat, de biztos, hogy napjainkban nem ez a weberi kapitalizmus szemlélet a legfontosabb, a saját korunkban tájékozódni kívánó és kibontakozást kereső társadalomtudós számára. Weber – Marxszal ellentétben – nem vizionálta a kapitalizmus szükségszerű végét, azonban olyan történelmi perspektívát vetített előre, amelynek során olyan problémák teljesednek ki, amelyek három irányban igényelnek válasz keresést.

Weber jövődőlését aktualizálva jelenleg – a kapitalista fejlődés eredményeként – a világi javak menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, felépült a modern gazdasági rend hatalmas kozmosza, amely meghatározza „ellenállhatatlan erővel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát – s nemcsak a gazdaságokban tevékenykedő résztvevőket – akik ebbe a hajtóműbe beleszületnek, s talán ez fogja meghatározni mindaddig, amíg az őskori tüzelőanyagok utolsó morzsája is elizzik” (Weber, 1995:224).



Weber nyomán az egyik kivezető irány az új próféciaák születése. Ebben az irányban érdemleges fejlemény nem érzékelhető. Átfogó gazdasági-társadalmi rendszert tartalmazó nagyhatású, ismert elképzelés egyelőre nem tűnt fel a horizonton. Helyette egymással rivalizáló problémafelvetések uralják a közéletet, amelyre a válaszokat rövidtávú hasznot remélő politikai kártyaként hozzák forgalomba. A másik kivezető irány a régi gondolatok és eszmények újjászületése. Az érdeklődés rendszeres ilyen nosztalgikus irányokban. Ezt nem annyira az aktuális problémák megoldási lehetőségeinek keresése motiválja, hanem inkább nosztalgikus érzületek táplálják vagy éppen a menekülés az időszzerű problémák elől. A harmadik irányt Weber gépiesített kövületnek nevezi. Amíg a másik két perspektivikus irány kibontakozása a jövő kérdése, addig a harmadik iránynál az az alapkérdés, hogy mennyire tekinthető a mai kapitalizmus gépiesített kövületnek. Ez széleskörben nemzetközi méretekben terjedő vélemény, amely aggodalmat kelt a közvéleményben. A jelenséget különböző okokkal magyarázzák. Helmut Schmidt például az általa „ragadozó kapitalizmusnak” nevezett rendszer gátlástalan profithajszájában látja a végső okot. Emlékiratában egész fejezetet szentel ennek a problémakörnek, amely a „*Ragadozókapitalizmus - mit tehetünk ellene*” címet viseli (Schmidt, 2011:278-293).

A klímakatasztrófa pusztító fenyegetésének víziója mögött hétköznapi tapasztalatok és tudományos érvek – egymással sokszor keveredve – húzódnak meg. Nem vadonatúj aggodalom és bizonytalanság ez, amelyet a gyorsuló tudományos-technikai haladás váltott ki. Többévtizedes történettel rendelkezik és túlcordult a társadalomtudomány határain. Illusztrációként idézek egy nemzetközileg kiemelkedő hatású szerzőt, Agatha Christie-t, aki erről a gyorsuló ütemű haladásról írva fogalmazta meg a következőket: „Hogy mi lesz a vége ennek az egésznek: újabb győzelmek sorozata, vagy teljes pusztulás e nagyra törés miatt- nem tudom. Remélem, hogy az emberiség fennmarad, bár az is lehet, hogy csak néhány kisebb területen, és talán nagyobb katasztrófák is jönnek, de az egész emberiség nem fog elpusztulni” (Christie, 2008:260).

Weber napjainkban egyértelműen ellenezné a gátlástalan profithajszát. Nem tartozna a kapitalizmus – és annak eszközeként működő nemzetközi NGO hálózatok apológétái közé. Azt kutatná, hogy a kapitalizmus gépiesített kövületté válását, hogyan lehetne ellensúlyozni-korlátozni a társadalmi ellenőrzés hatékonyságának növelésével és a társadalmi csoportok intézményes részvételével a társadalmi döntésekben.

## HATÁSTÖRTÉNET 2.

### A MODERN BÜROKRÁCIA WEBERI ELMÉLETE

A modern bürokrácia helye és szerepe a weberi életmű hatástörténetének másik kiemelkedő fejezete. Ez a hatástörténet sokféle társadalomtudományi diszciplínára terjed ki. Jelen tanulmány a politikai-közpolitikai, valamint a szervezetelméleti dimenziókban vizsgálódik.

A XIX. század végén és az I. világháború idején számos társadalomkutató foglalkozott a bürokratikus szervezetek fontosságával az iparosodó társadalmakban és emellett érveltek, hogy a bürokrácia egyre növekvő társadalmi és politikai erőre tesz szert. Ezen elméletek közül egyértelműen a legnagyobb hatású Max Weber bürokrácia elmélete. Megkerülhetetlen mind



a politikai, közpolitikai, mind a közmenedzsment dimenzióban. Ez az elmélet vitákat váltott ki, amelyek közül kiemelkedő fontosságú a bürokrácia növekvő hatalmának értékelése.

#### *A bürokrácia elmélete és a közpolitika*

A közpolitikában Max Weber elméletét egy olyan közegben kell elhelyeznünk, amelyet egymással vitatkozó elméletek alkotnak. A pluralista elméletek a bürokráciákat olyan ügynökségeknek tekintik, amelyek válaszolni igyekeznek a társadalmi csoportok és egyének igényeire, követeléseire és közben saját érdekeik érvényesítésére is kísérletet tesznek. Az elitista elméletek a bürokráciában fontos hatalmi forrást látnak, természetesen más nagyméretű szervezetek mellett. A marxista elméletek az uralkodó osztály eszközének tartják a bürokráciát.

A korporatista elméletek a politika alkotás folyamatára összpontosítanak, és ebben a folyamatban tételezik a bürokrácia autonóm és domináns szerepét. Már ezen a szinten is megállapítható, hogy az elitista és a korporatista elméletek a bürokrácia domináns szerepének hangsúlyozásával Max Weber bürokrácia elméletének bizonyos mozzanatait vették át. A marxista elméletek kiindulópontja és eszköz szemlélete viszont ellentétes Weber elméletével.

A pluralisták pedig egyetértő és kritikai viszonyt egyaránt kialakítanak Weber elméletéhez úgy is, hogy ez a kritika nem minden mozzanatában reális. Az elméleti szövedéket tovább színesíti, hogy mind a négy alapvető elméleti irányzatban hiányzik a homogenitás; eltérő, sőt nemegyszer ellentétes közelítésekkel is találkozhatunk az egyes alapvető elméleti irányzatokon belül.

#### *A pluralista szemlélet*

A XX. század végére a pluralisták már a rendszeres politikai választások korlátait is felismerték a bürokratikus szervezetek befolyásának ellensúlyozására. A modern kapitalista demokráciákban ezért megkezdték a Beer tézisekben „poszt-parlamentáris demokráciáknak” nevezett politikai rendszer kiépítését (Jordan–Richardson, 1987). A szerzők szerint a kormányzati bürokráciát fokozatosan társadalmi nyomás alá kell helyezni és a bürokratikus szervezeteket a különböző politikai döntések megtárgyalására kényszeríteni. Álláspontjukat a döntéshozóknak figyelembe kell venniük nemcsak a döntések meghozatalánál, hanem a megvalósítás folyamatában is.

Az Egyesült Államokban – már korábban, a XX. század második felében – a pluralista elméleteknek különböző változatai alakultak ki. Az egyik nagyhatású változat Robert Dahl „poliarchia” elmélete (Dahl, 1961). Eszerint a különböző társadalmi csoportok különböző erejű nyomást gyakorolnak a döntéshozókra. Nincs domináns erejű csoport, de minden csoport rendelkezik valamilyen szintű nyomásgyakorló erővel, amelyet különböző nyomást gyakorló eszközzel érvényesít. A befolyási különbség okait kutatva Nelson Polsby (1963) kifejti, hogy a hatalom fő forrása a pénz, az információ és a szakértelem és ezek egyenlőtlenül vannak elosztva a különböző társadalmi csoportok között.

Hasonló pluralista szemléleti irány bontakozott ki Nyugat Európában is, amelynek emblemikus képviselője a holland Lijphart (1982). A holland politikai döntéshozatali folyama-

tokat elemezve sajátos „pillarizációs” elméletet fejlesztett ki. Eszerint a holland közpolitikai döntések három „pillér” kompromisszumának eredményei. Ezek a pillérek a Reformátusok, a Katolikusok és a Szekuláris Humanisták.

A pluralisták a közpolitikai döntéshozatal olyan modelljéhez jutottak el, amelyben a bürokratikus szervezetek kormányzati ügynökségként, egy bizonyos nyomásgyakorló csoportként vesznek részt a döntéshozatalban a társadalmi nyomásgyakorló csoportokhoz hasonlóan.

Álláspontjukat a pluralisták összekapcsolták Weber bürokrácia elméletének kritikájával. Értelmezésükben Weber a bürokráciát semleges döntő bírónak tekinti a nyomásgyakorló csoportok küzdelmében és szerinte a bürokrácia nem politikai szereplő, hanem csak végrehajtja a politikai döntéseket.

Aberbach mindmáig széleskörű nemzetközi hatást gyakorló munkájában Weber bürokrácia elméletét elemezve más, ezzel ellentétes következtetésre jut (Aberbach et al., 1981, *Bureaucrats Politicians in Western Democracies*). Aberbach könyve bevezetőjében felidézi azt az anekdotát, hogy mit válaszolt Weber 1918 telén, Münchenben a hallgatók azon kérdésére, hogy melyek lesznek az I. világháború utáni Németország politikai alternatívái. Weber a XX. század egészére vonatkozó általános választ adott a kérdésre. Eszerint a XX. században a modern ipari társadalmakban a külpolitikai döntéshozatal két fő tényezője a *modern bürokrácia* és a *hivatásos politikus*. A modern bürokráciát igazgatási szakértelemmel rendelkező, karrier köztisztviselők vezetik, akik folytonosan növekvő befolyással rendelkeznek a politikai döntésekre. A két tényező egymással kölcsönhatásos viszonyban álló ikertendencia, amelyek meghatározó hatalmát a nemzeti liberális Weber – az 1918-as anekdota szerint – bizalmatlansággal, gyanakvással, sőt ellenszenvvel jövendölte meg (Aberbach et al., 1981:1).

Weber proféciája szerint a modern bürokrácia befolyása – mind karakterében, mind komplexitásában – növekvő lesz irányítási szakértelme következtében. Ennek nyomán Aberbach négy típust – ezek fejlődési szakaszak is tekinthetők – különböztet meg a politikusok és a köztisztviselők viszonyát jellemző elméletekben.

Az első elméleti típus alapképlete egyszerű: a politikus dönt, a köztisztviselő végrehajt a politikában. Aberbach az elméletet Woodrow Wilson nevével is fémjelzi. Például a Wilsontól vett következő idézettel: ”a kormányzás kívül esik a politika tulajdonképpeni szféráján. A kormányzati kérdések nem politikai kérdések..... Ezek úgy részei a politikai életnek, ahogyan a könyvelési irodák módszerei részei a társadalom életének” (Wilson, 1887:209-210.; Idézi: Aberbach et al., 1981:4). Az első típus üzenete egyértelmű: *a köztisztviselők engedelmesen szolgálják politikai feletteseiket.*

Széles körben terjedt el, hogy Max Weber elmélete ebbe a típusba tartozik. Magukat Weberiánusnak nevező kutatók valóban ezt a leegyszerűsítő álláspontot fejtették ki. Ez azonban közkeletű tévedés, mert Weber egyfelől kétségtelenül tételezte, hogy a politikusok és a köztisztviselők fenti típusú munkamegosztása ideális lenne, de ehhez hozzátette, hogy a gyakorlatban ez megvalósíthatatlan, mert a diszkrecionális döntések és a nem-diszkrecionális döntések a gyakorlatban elválaszthatatlanok, amint ezt Diamant idézi Webertől: „Minden problémáról tekintet nélkül arra, hogy mennyire technikainak tűnik politikai jelentőség feltételezhető és a probléma megoldását a politikai megfontolások döntő mértékben befolyásolják” (Diamant, 1962:85). Ehhez hasonlóan vélekednek más kutatók is. Paul Appleby például úgy véli, hogy

Weber szerint a politikus és a köztisztviselő munkájának elméleti elválasztása a gyakorlatban elhomályosul és eltűnik, ezért, „gúnyosan kineveti” azokat, akik ebben az elválasztásban hisznek (Appleby, 1949).

Számos kutató rámutat arra, hogy a politikusok informáltsága és szakértelme nem elegendő ahhoz, hogy a felmerülő társadalmi problémákban döntsenek. A politikusok a jövő problémáiról rendelkeznek átfogó elképzelésekkel, de abban, hogy hogyan valósítsák meg a gyakorlatban az elképzeléseiket, hogyan formálják át céljaikat releváns, megvalósítható tervekké, hogyan hajtsák végre ezeket a terveket, hogyan válaszoljanak új váratlan fejleményekre, ezekben a kérdésekben a politikusok nagyrésztben, vagy teljes egészében a köztisztviselői tanácsadóktól függenek.

Ez az alapképlet lehetővé teszi a köztisztviselők számára, hogy a névtelen neutralitás leple alatt önkényesen értelmezzék a rájuk vonatkozó törvényeket és szabályokat. Ezt részletezi Guy Peters, amikor a következőket írja: „A köztisztviselők számára a politika és a végrehajtás feltételezett elkülönítése lehetőséget biztosít arra, hogy bekapcsolódjanak a politikába anélkül, hogy elszámoltathatók lennének politikai cselekedeteik következményeiért...” (B. Guy Peters, 2018:137-138.; Idézi: Aberbach et al., 1981:5).

Max Weber bürokráciaelméletének alappozícióját Alfred Diamant fejezi ki, aki ugyan az USA-ba volt professzor, de német anyanyelvű volt, és így eredetiben és angol nyelven egyaránt olvasta Weber műveit és azok fordításait is. Diamant szerint a szakértelmi fölény a köztisztviselők számára lehetővé teszi, hogy akár a politikusokéval ellentétes célok megvalósítása érdekében munkálkodjanak. Szerinte Weber ezt teljesen világosan látta, amint ezt Weber írja: „Normális feltételek megléte esetén a fejlett bürokrácia hatalmi pozíciója mindig uralkodó. A „politikai főnök” olyan dilettáns pozícióba kerül, mint aki szemben áll egy „szakértővel”, aki egy szakképzett közigazgatási szervezet részeként működik.” (idézi:Diamant, 1962:80).

Vagyis a XX. században Weber szemléleti közelítése valósult meg, amely nem a „politikus dönt” és a „köztisztviselő végrehajt” modell. Weber szemléletileg megalapozta azt a XX. század végére kialakult közpolitikai döntéshozatali modellt, amelynek lényege, hogy a felső szintű köztisztviselők meghatározó befolyást gyakorolnak a döntéshozatal tematizálására és a végrehajtás során az eredményes megvalósítás igényli a törvények és szabályok „rugalmas” értelmezését. A köztisztviselők ezt nem önérdemtől vezérelve teszik, hanem mert ezt tekintik a hatékony és eredményes megvalósítás követelményének. Sokan inkább a „bürokratikus politikát” tartják dominánsnak a „pártpolitika” terminus helyett.

A történeti folyamat során a bürokrácia politikai szerepvállalása egyre növekvő a köztisztviselő-politikus relációban. A politikai döntések új típusában a köztisztviselők megjelennek, mint a tények és a tudás képviselői, amíg a politikusok az érdekeket és az értékeket képviselik. Ezzel olyan új mozzanat jelent meg, amely összhangban volt Weber jóslatával a bürokrácia megnövekedett szerepéről. Az „árnyékban” tevékenykedő, a „parlamentari hátsó bejáratot” használó bürokrácia mellett, a bürokrácia már nyíltan is szerepet vállal a közpolitikai döntésekben.

Hasonló elméleti alapokat dolgozott ki a bürokrácia nyílt szerepvállalásával kapcsolatban a közpolitikai döntésekben Karl Mannheim (1946) a „politikai racionalitás” és az „igazgatási racionalitás” elválasztásával. Mannheim egyenesen eljut odáig, hogy a köztisztviselő nem is

veszi figyelembe, a politikai racionalitást, hanem minden politikai problémát kizárólag az igazgatási racionalitás alapján közelít meg. (Mannheim, 1946:105.; Idézi: Aberbach et al., 1981:7.).

Aberbach azonban tovább lép és egy harmadik mozzanatot is bekapcsol a politikusok és a köztisztviselők politikai döntéshozatali szerepvállalását elemezve. Ez a bürokrácia szerepének további növekedését jelenti és kiterjed a közpolitikai döntéshozatal egész folyamatára – amint ezt Aberbach írja: „Az igazi különbség közöttük a következő: amíg a politikusok artikulálják a szervezetlen egyének homályos, átfogó érdekeit, addig a bürokraták a szervezett társadalmi csoportok céltudatos érdekérvényesítésével tartanak kapcsolatot. A munka megosztásának ebben az értelmezésében a lényeg az, hogy a politikusok szenvedélyesek, pártosak, idealisták, még az ideológiától is vezéreltek, a bürokraták pedig ezzel ellentétben körül tekintőek, gyakorlat orientáltak és pragmatikusak” (Aberbach et al. 1981:9). Ez Weber jóslatának további beteljesedése a bürokrácia szerepének növekedéséről. Ez viszont a politikusokat és a köztisztviselőket egyaránt arra kényszeríti, hogy vegyék tekintetbe szándékaik és tetteik mind politikai mind igazgatási következményeit. Ez már előrevetíti a következő, negyedik mozzanat megjelenésének szükségességét, amelyet Aberbach igazi, hamisíthatatlan „hibridnek” nevez.

A negyedik mozzanat, illetve negyedik történeti szakasz a XX. század végére alakult ki és a politikusi és a köztisztviselői szerep összecúsúzása jellemzi. Ezt a szakaszt a politika bürokratizálódásának és a bürokrácia átpolitizálódásának is nevezik. A vezető köztisztviselők duális pozícióba kerülnek, mert egyidőben töltenek be Janus-arcú szerepet, befelé bürokraták, kifelé politikai vezetők. Ez a kettős követelmény érvényes a bürokrácia középső szintjén is, ahol a feladatok egyszerre igényelnek technikai készségeket és ismereteket és a politikai irányvonalhoz és a stratégiához történő rugalmas igazodást. A hibrid szakaszban a politikus- és a köztisztviselői karrierlétrák már nem elszigeteltek, már nemcsak olyan párhuzamosak, amelyek csak a végtelenben találkoznak. A karrierlétrák „összecúsúznak” ugyan, azonban különböző változatok léteznek a különböző modern politikai rendszerekben.

- Nagy-Britanniában például a hibrid típus előjele volt, amikor 1964-ben Harold Wilson olyan kormányzó pártba tartozó személyeket nevezett ki vezető köztisztviselői pozíciókba, akik „outsiderek” voltak abban az értelemben, hogy nem tartoztak sem a karrierlétrán felfelé mozgó köztisztviselők közé, sem a parlamenti tagok közé.
- Németországban meglehetősen gyakori a rendszeres párttevékenység a magasrangú köztisztviselők körében és ugyanakkor a Bundestag tagjai között egykori vezető köztisztviselőket is találhatunk.
- Franciaországban és Japánban pedig jellemző a magas szintű átmozgás a politikai és a köztisztviselői karrierlétrák között. Például egy köztisztviselő elérhet a miniszteri kabinet tagságig irányítói és menedzseri szakértelme alapján, ahol a feladatok politikai készségeket is igényelnek. Pár év múlva a politikai készségek kifejlődése után politikusi vezetői tisztségeket is betölthetnek. Ez általában a kormányzó pártok esetében fordul elő – jellegzetes példa erre Giscard d’Estaing francia államelnök –, de előfordul ez a karrier-típus ellenzéki pártoknál is.

Ez a pluralista szemléletben felvázolt történeti folyamat sem oszlatja el azonban Weber aggodalmát, mert a bürokrácia túlhatalma itt is érvényesül. Sőt! Még általánosabban vetődik

fel a probléma: hogyan képesek ellenőrizni és befolyásolni a különböző társadalmi csoportok azt a politikai döntéshozatali és megvalósítási folyamatot, amelyben ugyanaz a személy, hol politikusként, hol vezető köztisztviselőként jelenik meg. Ez azt is jelenti, hogy a politikai párttevékenységek és az adminisztratív tevékenységek átfedik egymást, illetve összefonódnak, ami a társadalmi csoportok számára „gépiesített kövületként” jelenik meg.

#### A MARXISTA SZEMLÉLET

A XIX. század marxista szemlélete a bürokráciát az uralkodó osztály elnyomó eszközének tekintette. Marx már kései munkáiban (Marx, 1960) változási irányt jelöl ki. Louis Bonaparte és Bismarck időszakát elemezve Marx már nem egyoldalú determinista, hanem kimutatja a bürokrácia viszonylagos autonómiáját, amely akkor lehetséges, ha az uralkodó csoportok erőviszonyaiban holtpontra alakul ki.

A XX. századi neomarxisták vitáinak témája – ezen a nyomvonalon haladva – a bürokrácia viszonylagos önállósága. A neomarxisták egyik kiemelkedő képviselője Miliband (1969) szerint a bürokrácia nem semleges, hanem a gazdaságilag domináns tőkésosztály érdekeit szolgálja. Miliband egyértelműen „instrumentalista”. Miliband neomarxista kritikusai között az egyik kiemelkedő szerző Poulantzas (1973). Szerinte a gazdasági dominanciát lehetetlen közvetlenül társadalmi hatalomként érvényesíteni. A bürokrácia ezért a társadalmon belüli osztályok és csoportok viszonyát fejezi ki és viszonylagosan autonóm a gazdasági dominanciával szemben. Ez azt is jelenti, hogy a bürokrácia az elnyomott osztályok érdekében is hozhat intézkedéseket.

A vita ellenére a neomarxisták álláspontja szerint a bürokrácia hosszú távon és stratégiai távlatban a gazdaságilag domináns osztály érdekét szolgálja. Nem veszik figyelembe, hogy a tőkés vállalkozók osztálya nem monolit tömb, hanem eltérő érdekű és egymással feszültséget is felvállaló csoportokból áll, amely lényegesen befolyásolja a bürokrácia működését. „Instrumentalista” és „strukturalista” szemléletük egyaránt szemben áll Max Weber bürokrácia elméletével, aki a bürokratikus szervezetek növekvő hatalmának trendjét – a demokratikus ellenőrzés és befolyás hiányosságai miatt – reformok keretében kívánja ellensúlyozni a demokratikus politikai rendszer keretei között.

#### *Elitista szemlélet*

Az elitista szemléletben – a pluralistáktól eltérően – a politikai hatalom nincs megosztva a társadalmi csoportok között, hanem egy kisebbség kezében összpontosul. A bürokrácia pedig ennek a politikai hatalomnak eszköze.

Ezt fejtik ki az elitizmus megalapozásának olyan klasszikus képviselői, mint Mosca (1939) és Pareto (1935). Az Egyesült Államokban az elitista Hunter (1953) és a pluralista Dahl (1961) vitájának eredményeként olyan álláspont alakult ki, amelyben az elitizmus tartalmazza a pluralizmus mozzanatát is. Ezt demokratikus elitizmusnak nevezhetjük, ahol a társadalmi csoportok közötti ellentétes és eltérő véleményeket különböző elitek irányítják és vezetik. Az elitek versengése kifejezésre jut a rendszeres választásokban, amely megnyil-

vánul az elitek cseréjében vagy éppen körforgásában is.

Az elitisták szerint az elit strukturált. Ezt Bottomore (1966) fejti ki részletesen. Megkülönböztet egy strukturált politikai elitet, akik a hatalmat gyakorolják. Ez az elit a kormányból, a bürokráciából, a katonai vezetőkől és bizonyos esetekben politikai befolyással rendelkező családokból, arisztokratákból, a királyi családokból és nagy gazdasági vállalkozások vezetőiből áll. A politikai elitől megkülönbözteti a politikai osztályt, amely a politikai eliten kívül magában foglalja az ellenzéki pártok, a szakszervezetek vezetőit, gazdasági vezetőket és politikailag aktív értelmiségieket.

Ezzel azonban az elitisták Max Weber eredendő aggodalmát a bürokrácia növekvő hatalma miatt még nem válaszolják meg. Erre tesz kísérletet C. Wright Mills (1956). Mills szerint az egyes ember problémáira sem a pluralisták, sem a marxisták nem adnak megfelelő választ. Ugyanis az egyes emberek mindennapi életükben nem értik azoknak a racionális és irracionális nagy struktúráknak az értelmét, amelynek az ő mindennapi világuk alárendelt. Szabadságukban korlátozottak a nagy, és racionális alapon működő bürokráciák által. Így gyakran cselekednek látszólag racionálisan anélkül, hogy fogalmuk lenne azokról a célokról, amelyeket cselekedeteik szolgálnak (Mills, 1956:237-238). Mills szerint ezek az elitek derűs robotként, gondolkodás nélkül követnek el könyörtelenül ártó cselekedeteket. Ezért Mills felszólítja az értelmiségieket, a minisztereket, a tudósokat, hogy vállaljanak politikai felelősséget a bürokrácia irányításában és ellenőrzésében.

Mills Weberhez hasonló következtetésre jut – fél évszázaddal később – és azt tapasztalja, amelyet Weber aggodalmasan megjósolt. Webertől eltérően azonban a megoldásra is tesz javaslatot, amíg Weber a lehetséges problémát csak exponálja, megoldási javaslat nélkül. Mills az ellenőrzés szükségességét ismeri fel, de ugyanakkor érzékeli, hogy ezek az erők – konszenzus hiányában – képtelenek ellenőrző befolyást kifejleszteni. Mások pedig gúnyosan rámutatnak arra, hogy az értelmiségieket könnyen megvásárolják (Ham-Hill 1984:58-59).

Az elitisták egyértelműen eltérnek a pluralistáktól és a marxistáktól is. A bürokratikus elit ugyanis nem kötődik egyetlen társadalmi csoporthoz sem. Független hatalmat gyakorol, mert rendelkezik az ehhez szükséges politikai és szervezeti erőforrásokkal. Amennyiben felvetik az elitek tevékenységének ellenőrzését, akkor olyan megoldásokat javasolnak, amelyek demokratikus rendszerekben nem valósíthatók meg.

#### *A korporatista szemlélet*

A társadalmi korporatizmus elmélete szerint, a pluralista szemlélet a kapitalista társadalom kialakulásában meghatározó volt, de már nem illeszkedik a XX. század monopolkapitalista tendenciáira. Schmitter (1974) társadalmi korporatizmusa a pluralizmus alternatívája. Lényege, hogy a társadalmi csoportok érdekeit olyan intézmények képviselik, amelyeket megszervezésük után a bürokrácia elismer vagy engedélyezi működésüket, de még kezdeményezhet is érdekérvényesítési csoportokat. Az így létrejött érdekképviselői intézményeket az állam és a bürokrácia elismeri és a politikai döntések előkészítése és meghozatala során konzultál és együttműködik velük.

A korporatizmus másik változatában Milward és Francisco (1989) az Egyesült Államok politikai döntéshozatali folyamatait elemezte. Hangsúlyozzák, hogy a korporatista tendenciák kétségtelenül kibontakoznak az Egyesült Államokban is, vagyis a bürokrácia támogatja és támaszkodik a nyomásgyakorló csoportokra. Azonban ez az együttműködés nézeteltéréseket is felszínre hoz. Így ezt a változatot „nézeteltérési formában érvényesülő korporatizmusnak” nevezhetjük.

Schmitter az intézményes érdekérvényesítést kapcsolja össze a bürokrácia tevékenységével. Eközben az érdekérvényesítő intézmények tevékenységét az állam és a bürokrácia engedélyétől vagy éppen kezdeményezésétől teszi függővé. Egyértelműen tételezi tehát a bürokrácia túlhatalmát és az érdekérvényesítő intézményeknek az állami bürokráciától függő autonómiáját. Vagyis a két partner nem egyenrangú. A bürokrácia hatalma inkább az elitista szemlélethez hasonlít. Persze eltér annyiban, hogy az érdekérvényesítő szervezeteket autonómnak tartja, amíg az elitizmusban az elitek legfeljebb egymást korlátozzák.

A harmadik változatban Winkler (1976) viszont a korporatív irányú elmozdulást a politikai döntéshozatalban gazdasági változásokkal magyarázza.

Winkler a korporatizmust gazdasági rendszernek tekinti, amelyet szembeállít a szindikalizmussal, a szocializmussal és a szabadversenyes kapitalizmussal. Winkler elméletében a korporatizmus az állam közvetlen és intervencionista beavatkozásában nyilvánul meg. Ezt a gazdasági válságjelenségek és a tőkefelhalmozás lelassulása teszi szükségessé. Az állami bürokrácia erre ár- és jövedelempolitikai stratégiával reagál és Nagy-Britanniában az 1970-es évektől gazdasági tervezési egyezményeket kezdeményez az ipari vezetőkkel. Az állami bürokrácia ezeket a reformlépéseket nemcsak a munkáltatói szervezetekkel, hanem a szakszervezetekkel is egyezteti. Winkler szerint ebben az egyeztetésben az állami bürokrácia független és domináns szerepet tölt be a munka és a tőke képviselőivel szemben. Vagyis ezt az elképzelést is jellemzi az egyenrangúság hiánya az állami bürokratikus szervezetek és a gazdaságban szerepet betöltő intézmények között.

A gazdasági korporatizmus szemlélete Schmitterrel összehasonlítva részleges. Hiszen Schmitternél az állami bürokrácia és az érdekérvényesítő szervezetek együttműködése a társadalmi élet minden területére kiterjed.

Nyilvánvaló azonban, hogy a korporatizmus egyik változata sem oszlatja el Weber aggodalmát a bürokratikus szervezetek megjósolt túlhatalma miatt és nem tartalmazza a társadalmi közösségek teljesskörű, autonóm és intézményes korlátozó és ellenőrző szerepét az állami bürokratikus szervezetek túlhatalmával szemben.

#### WEBER BÜROKRÁCIA ELMÉLETE SZERVEZETELMÉLETI KÖZELÍTÉSBN

Max Weber bürokrácia elméletének hatástörténete a szervezetelméletben is különleges vonásokat tartalmaz a XX. században. Szervezetelméleti szempontból a bürokráciaelmélet kiindulópontja Weber társadalmi cselekvés tana. A társadalmi cselekvés tanában Weber négy cselekvés típusát különböztet el. Ezek: a hagyományos-, az érzelmi-, a karizmatikus- és a racionális-legális cselekvés.



A hagyományos cselekvésen alapuló hatalom alapja Weber szerint „a bevett szokásként érvényesülő hit az időtlen idők óta érvényesülő hagyományok sérthetetlenségében és azoknak a személyeknek a legitimitásában, akiknek a hatalma alá tartoznak.” (Weber, 1947:328).

Az érzelmi cselekvésen alapuló hatalom a társadalom többségének érzelmi alapú legitimitációján alapul, amely a hatalmat gyakorló személy vagy személyek irányában nyilvánul meg.

A karizmatikus cselekvésen alapuló hatalom alapja Weber szerint „a rajongás egy olyan ember irányába, akinek speciális és kivételes sérthetetlenséget, hősiességet vagy példát adó egyéniséget tulajdonítanak” (Weber u.o.). Weber ezt olyan átmeneti jelenségnek tartja, amely a társadalmi zavargások időszakát jellemzi. A vezér és a társadalmi közösség közötti viszony karizmatikus természete lehetetlenné teszi stabil intézmények kifejlődését és ennek megfelelően megakadályozza a „rutinizálódás” folyamatát. Amíg a karizmatikus hatalom gyenge pontja az instabilitás, addig a hagyományos hatalom gyengesége a statikus természetében áll. Weber ebből arra következtet, hogy a racionális-jogi cselekvésen alapuló hatalom felette áll a többi hatalmi típusnak. Weber ezt azzal indokolja, hogy ez a hatalom a normatív szabályok törvényességébe vetett hiten alapszik és azon, hogy a szabályok szerint hatalomba választott személyek a politikai rendszerben rendelkezési joggal bírnak. Ez a hatalmi típus az igazgatásnak olyan bürokratikus rendszerén nyugszik, amelyben tartósan hivatalban levő köztisztviselők igazgatnak, természetesen szabályokat követve.

Weber a racionális-legális bürokratikus rendszer kifejlődését egyértelműen összekapcsolja a modern ipari társadalom kialakulásával.

A racionális bürokratikus rendszer térhódítását Weber úgy tekinti, mint a komplex, összetett gazdasági és politikai rendszerek kialakulásának következményét.

Weber egyértelművé teszi a bürokratikus igazgatás fölényét minden korábbi igazgatási típusal szemben, amikor megállapítja a bürokratikus igazgatás ismérveit. Ezek a következők:

- Tartós szervezet speciális funkcióval vagy funkciókkal, amelyek cselekedeteikben szabályokhoz igazodnak. A tartósságot és a következetességet a szervezeten belül írásos szabályokkal és döntésekkel biztosítják.
- A szervezet hierarchikus személyi kapcsolatokon épül fel. A hatalom területe a hierarchián belül egyértelműen meghatározott és a köztisztviselők jogai és kötelességei minden egyes szinten meghatározottak.
- A személyi állomány elválasztott az igazgatási eszközök tulajdonlásától. Az állomány tagjai személyükben szabadok, csak személytelen hivatalos kötelezettségeikkel tartoznak felelősséggel feletteseik előtt.
- A személyi állomány végzettsége alapján kinevezett, vagyis nem választott és érdemei alapján léptetendő feljebb.
- A személyi állományt meghatározott fizetés illeti és határozott időre kinevezett. A fizetés mértéke a hierarchiában betöltött rangtól függ. Az alkalmazás folyamatos meghatározott időtartamon belül és rendszerint nyugdíjas állást jelent (v.ö. Weber 1947:329-341).

Weber követelménye a racionalitás. Félreértés forrása volt, hogy a Weber mű angol fordításában a racionalitást egyenlővé tették a hatékonysággal. Weber viszont az igazgatási cselekedetek korrekt kalkulálhatóságát tekintette követelménynek, ami nemcsak költ-

ség-haszon kalkulációt jelentett – egyébként ebből a szempontból a bürokratikus igazgatás vitathatatlan előnnyel rendelkezik – hanem a technikai dimenzió túlmenően a társadalmi következmények mérlegelését is. (L. erről Albrow, 1970). Vagyis a hatékonyság mellett az eredményesség követelményét is irányt adónak tekintette.

A másik félreértés Weber racionalitás fogalmához kapcsolódik. Weber racionalitás fogalma összetett, két momentummal rendelkezik. Ez a fogalom a formális és a tárgyi racionalitást egyaránt tartalmazza, amelyek ellentétes dolgot is jelenthetnek. A vasúti menetrend példájával érzékeltetve a különbséget: ha valaki utazni kíván valahová, akkor a menetrend számára a formális racionalitás, amely félrevezetheti akkor, ha a kiválasztott vonat rendszeresen késik, ugyanis akkor a tárgyi racionalitás érvényesül. Vagyis ilyenkor a tárgyi racionalitási ismeretek igazíthatnak el és a formális racionalitás követése problémát okozhat. A hatástörténetben viszont Weber racionalitás fogalmát leegyszerűsítik és a formális racionalitással azonosítják. Kétségtelen, hogy a szervezetelmélet Weber bürokrácia elméletéhez viszonyítva új mozzanatokot és problémákat is felszínre hozott.

Új mozzanat volt például Elton Mayo és munkatársai tudományos tevékenysége Chicagóban a Hawthorne Műveknél az 1920-as és 1930-as években (Elton Mayo, 1949:161-169). Kutatási eredményeik óriási haladást eredményeztek az emberi magatartás sajátosságainak megértésében bármilyen csoportos munkatevékenység során.

Mayo legfőbb hozzájárulása a bürokratikus szervezet működéséhez abban állt, hogy elvetették azt a mechanikus szervezetelméleti közelítést, amely csak a szervezés és irányítás egyetlen legjobb módját ismerte el. Ehelyett bemutatták a munkahelyen létrejövő formális és informális emberi kapcsolatok hatását a szervezet teljesítményére.

Mayo és munkatársai világossá tették, hogy amennyiben a bürokratikus szervezetekben csak a formális szerepeket vesszük figyelembe, akkor nem érthetjük meg a személyi állomány tagjainak tevékenységét. A megértéshez az informális kapcsolatok elemzése is szükséges.

Kutatásaik bebizonyították, hogy ez a felismerés a szervezeti hierarchia minden szintjén érvényes, még a legalacsonyabb szinten is. Ezután az 1940-es és 1950-es években készült szervezetelméleti tanulmányok már együttesen vették figyelembe Weber elméletét és Mayo kutatási eredményeit. Ezzel új, komplex kutatási szemléletben közelítették meg a bürokratikus szervezetek működését.

Weber vitákat is ösztönzött a szervezetelméletben. Az egyik vita témája a hierarchikus elv és a szakértelem maximalizálásának követelménye közötti konfliktus volt (Gouldner 1954). A kutatások következtetése az volt, hogy a szakértelem nem feltétlenül nagyobb a szervezeti hierarchia alacsonyabb szintjétől a magasabb szint felé haladva. Ebből következik, hogy sokszor elkerülhetetlen a konfliktus a szakértelem által megalapozott tekintély és a hierarchikus szint szerinti tekintély között. Ennek nyomán számos tanulmány foglalkozott a szakértők és a szervezeti hierarchiában magas szintű köztisztviselők közötti konfliktusokkal és jelentősnek tekintette a „street level bureaucracy” befolyását. Egy másik igen terjedelmes vita alakult ki a racionalitás és a hatékonyság viszonyának témájában. Ebben a témában Merton (1957) felvetette, hogy a szervezet struktúrája és a szervezet feladatai közötti kapcsolatnál, egyes feladatoknál a szervezeti struktúra racionalitása segíti a feladat megoldását, de más feladatok esetében ugyanannak a racionális struktúrának az alkalmazása tehetetlenséghez vezet, vagy éppen

téves megoldások forrása lehet. Ezen a nyomvonalon a kutatók „mechanikus” és „organikus” irányítási rendszerek megkülönböztetéséhez jutottak el. A mechanikus rendszerek az állandó, viszonylag változatlan feladatok esetén alkalmazhatók. Az organikus irányítás viszont olyan feladatoknál alkalmazandó, amelyekben a feltételek rendszeresen változnak. Weber bürokráciaelmélete a mechanikus irányítási rendszerekben tökéletesen alkalmazható, amíg az organikus irányításnál csak más kutatók elméleteivel történő kombináció esetében hasznos.

## KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk végén néhány következtetést tennénk.

- Először: Max Weber életműve nem ismerhető meg a családi háttér részleteinek feltárása nélkül.
- Másodszor: A szervezetelméleti közelítésben a bürokratikus szervezet leírása, a szakértelem szerepének hangsúlyozása egyértelműen nagyhatású pozitív mozzanat, még akkor is, ha félreértések és leegyszerűsítések is fellelhetők a hatástörténetben, például a formális és tárgyi racionalitás viszonyában a tárgyi racionalitás szerepének negligálásával, vagy amikor a racionalitás fogalmát az angol fordítások hatékonyságnak értelmezik. Szervezetelméleti hozzájárulás, hogy ösztönző erővel hatott a szervezetelmélet új közelítéseinek kimunkálására és új szervezetelméleti kérdések felvetésére és különböző tárgykörökben folytatott vitára.
- Harmadszor: Közpolitikai szempontból Weber bürokráciaelméletének pozitív oldala, hogy a bürokratikus irányítást hatékonyabbnak tekintette a korábbi korporatív irányításnál és tartalmazta a célracionális irányítás ideáltípusos irányú továbbfejlesztését. Miután Webernél az ideáltípus nem ontológiai, hanem módszertani fogalom, ezért Weber szerint a bürokratikus irányítás a valóságban csak aszimptotikusan közeledhet az ideáltípushoz, de soha nem képes elérni azt. A negatív oldal viszont az, hogy kinyílik annak a lehetősége, hogy a hatalommal olyan köztisztviselőket ruháznak fel, akik nem elszámoltathatók sem a politikusok, sem a közösségek által (Weber, 1947). Az elszámoltathatóságra, az azóta kidolgozott elméletek egyike sem tartalmaz megvalósítható választ sem a pluralista, sem a marxista, sem az elitista és még a korporatista szemlélet egyetlen változata sem.
- Negyedszer: Ezen a ponton érdemes a kapitalizmusra és a bürokratikus rendszerre vonatkozó *weberi* elmélet hatástörténetét egymással összekapcsoltan megvizsgálni. A két hatástörténet együttes üzenete napjainkban, hogy a jelenlegi holtpontról, amelyet a világi javak domináns hatalma és egy gépesített kövület működése egyaránt jellemez találunk-e kiutat? Vagy menthetetlen ez a hatalmi képlet? Weber azt sugallja, hogy a megoldás kulcsa a társadalmi közösségek szerepének megújítása, új értékek és szociálpolitikai etika érvényesítése alapján, és teljes körű autonómiával rendelkező közösségi szerveződések rendszeres, intézményes befolyása a bürokratikus szervezetek működésére. Az elkövetkezendő évtizedekben eldől, hogy a modern demokratikus társadalmak ezt a képességet kifejlesztik-e vagy a kérdőjelek, a bizonytalanságok, és a megoldatlan kérdések tovább halmozódnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aberbach, Joel D. – Robert Putnam – Bert A. Rockman (1981): *Bureaucrats Politicians in Western Democracies*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Albrow, Martin (1970): *Bureaucracy*. Pall Mall, London. pp. 157.
- Appleby, Paul H. (1949): *Policy and Administration*. University: University of Alabama Press. pp. XII. 174.
- Balla Antal (é. n.): A világháború hatása a gazdasági eszmékre. In: *A mai világ képe III. kötet* Gazdasági élet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Borchardt, Knut – Cornelia Meyer-Stohl (2002): *Notes and Queries. Excerpts from Max Weber's Die Börse*. The Continuum Publishing Group Ltd, New-York.
- Bottomore, Thomas (1966): *Elites and Society*. Penguin. Harmondsworth.
- Dahl, Robert (1961): *Who Governs?* Yale University Press, New Haven.
- Christie, Agatha (2008): *Életem*. Partvonal Könyvkiadó, Budapest.
- Diamant, Alfred (1962): *The Politics of Bureaucracy: Max Weber Rejected, Rediscovered, Reformed. Papers in Comparative Public Administrative Sciences*. (American Political Science Association), No.1. pp.59-96.
- Elton Mayo, George (1949): *Hawthorne and the Western Electric Company*. Public Administration: Concepts and Cases.
- Erdélyi Ágnes (1993): *Max Weber Amerikában*. MTA Filozófiai Intézet. Scientia Humana. Budapest.
- Gouldner (1954): *Patterns of Industrial Bureaucracy*. Free Press, Glencoe III. pp. 282.
- Ham, Christopher – Michael Hill (1993): *The Policy Process in the Modern Capitalist State*. Harvester Wheatsheaf. 27. old.
- Heller Farkas (1945): *A közgazdasági elmélet története*. Budapest, Gergely R. könyvkereskedése.
- Hunter, Floyd (1953): *Community Power Structure*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Jordan, Grant – Jeremy Richardson (1987): *British Politics and the Policy Process*. Unwin Hyman, London.
- Kunzmann, Peter – Franz-Peter, Burkard – Franz Wiedmann (1999): *Atlasz Filozófia*. Budapest, Akadémia Kiadó Kft.
- Lijphart, Arend (1982): *Verzuiling, pacificatie en kentering in nederlandse politiek*. De Bussy Amsterdam.
- Mannheim, Karl (1946): *Ideology and Utopia*. New York. Harcourt, Brace & World.
- Marosán Bence (2010): A velünk élő Weber. Bevezetés a Weber-blokkhoz. *Szociológiai Szemle* 21(2): 4-7 old.
- Marx, Karl (1960): *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*. Budapest, Kossuth 1960.
- Max Weber (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. 2. bővített kiadás. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Max Weber (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Max Weber (1923): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Franklin Társulat, Budapest.
- Merton (1957): *Social Theory and Social Structure*. Free Press, Glencoe III.
- Miliband, Ralph (1969): *The State in Capitalist Society*. Weidenfeld-Nicholson, London.
- Middlemas, Keith (1979): *Politics in Industrial Society*. Andre Deutsch, London.
- Middlemas, Keith (1986): *Power, Competition and the State*, Vol. 1. Macmillan, London.
- Mills, C. Wright (1956): *The Power Elite*. Oxford University Press, New York.
- Milward, Brinton – Ronald Francisco (1983): „Subsystem Politics and Corporatism in the United States”. *Policy and Politics*, 11.
- Mosca, Gaetano (1939): *The Ruling Class*. Trans.:H.D.Kahn. McGraw Hill, London.
- O'Connor, James (1973): *The Fiscal Crisis of the State*. St. Martin's Press, New York.
- Pareto, Vilfredo (1935): *The Mind and Society. A Treatise on General Sociology*. Dower, New York.
- Peters, Brainard Guy (2002): *The Politics of Bureaucracy*. An Introduction to Comparative Public Administration. Routledge, New York-London.
- Polsby, Nelson (1963): *Community Power and Political Theory*. Yale University Press, New Haven.
- Poulantzas, Nicos (1973): *Political Power and Social Classes*. New Left Books, London.
- Roth, Günther (2002): Max Weber: Family History, Economic Policy, Exchange Reform. In: *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol.15. No. 3, pp. 63-78.
- Schmidt, Helmut (2011): *Nyugállományban*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Schmitter, Philippe (1974): „Still the Century of Corporatism?” *Review of Politics*, 36.

- Schumpeter, Joseph (1947): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Allen&Unwin, London.
- Simon, Herbert (1957): *Administrative Behavior*. 2nd edition. New York. Macmillan.
- Weber, Max (1904, 1905): Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In.: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 20 Bd. Heft 1, S. 1-54; 21 Bd. Heft 1, S. 1-110.
- Weber, Max (1924): *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Vorwort: Dr. Marianne Weber. Heidelberg.
- Weber, Max (1947): *The Theory of Social and Economic Organization*. trans. A.M. Henderson and T. Parsons. Free Press. Glencoe. III.
- Wilson, Woodrow (1887): The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, 2.
- Winkler, Jack (1976): „Corporatism”. *Archives Européennes de Sociologie*, XVII (1).